

Aynülkudat El-Miyâneî'nin (ö. 525/1131) Nûr ve İşrak Teorisinin Referansları

Mehmet Emin Koç

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü

Doktora Öğrencisi

Bakü, Azerbaycan

mekoc@aof.anadolu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1025-5643>

Mekale Teslim Tarihi: 19.01.2023

Mekale Kabul Tarihi: 27.04.2023

Özet

Azerbaycan'ının bilge âlimi, Ortaçağ İslam dünyasının dirayetli filozofu, şehit veli Aynülkudât el-Miyâneî'nin (ö. 525/1131) belki de en belirgin özelliklerinden biri, görüşlerini ortaya koyarken ve sistemini inşa ederken, İslam vahyinin ve kültür mirasının verilerini kendine referans olarak almasıdır.

Denebilir ki, İslam düşünce tarihinde Kur'an ve İslam kültür mirasının verilerini, kendi varlık görüşü ve düşünce sistematüğünü oluşturmada en çok ve yerli yerinde kullanan düşünürlerin başında Azerbaycan'ın ziyalısı şehit veli Aynülkudât el-Miyâneî gelmektedir.

Miyâneî varlık, yaratış, nûr, işrak ve zuhûra dair görüşlerinin İslam vahyi ve kültür mirası ekseninde sistemleştirmiştir. Bu bakımdan onun sistem ve görüşlerini, İslam düşünce geleneğinin dışında bir akıma veya Antikçağ ya da Yunan felsefesi ekolleriyle ilişkilendirmek zor, belki de imkansızdır.

Onun kendine özgü sistem ve görüşleri, kendinden sonra ciddi tesirler göstermiş; Sühreverdî'de işrakî, İbnü'l-Arabî'de ise vahdet çığırları açmıştır.

Miyâneî, Kur'an ve hikmeti idrak etmiş kudretli manevî vizyona sahip bir veli olduğu kadar, yaratılış, varlık, akıl ve bilgi üzerine daha önceki İslam düşünürlerinde çokça rastlanmayan özgün önermeler ortaya koyacak kadar rasyonel analiz gücü olan bir filozoftur.

Bu bakımdan el-Miyâ necî'nin kendi varlık sistemini temellendirdiği ve teorisini inşa ettiği Nûr ve Zuhûr gibi ana kavramların İslam vahyi ve kültür mirasındaki yerinin irdelenmesi ve idrak edilmesi önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Felsefə, el-Miyâ neci, Varlık, Yaratılış, Nûr, İşrak, Zuhûr*

Dergimizdə yayımlanan makalelərin telif hakları yazarlarda olup, CC-BY-NC lisansı altında açıq erişim olaraq yayımlanmaktadır.

Eynəlqüzat əl-Miyanəçinin (v. 525/1131) Nur və İsraq nəzəriyyəsinə istinadlar

Mehmet Emin Koç

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı
Bakı, Azərbaycan
mekoc@aof.anadolu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1025-5643>

Daxilolma tarixi: 19.01.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 27.04.2023

Xülasə

Azərbaycanın irfan alimi, Orta əsr İslam aləminin fərasətli filosofu, şəhid vəli Eynəlqüzat əl-Miyanəçinin (vəfatı – 525/1131) öz fikirlərini irəli sürərkən, sistemini qurarkən bəlkə də ən fərqli xüsusiyyətlərindən biri onun İslam vəhyinə və mədəni irsinin məlumatlarına əsaslanmasıdır.

İslam düşüncə tarixində, demək olar ki, Quran və İslam mədəni irsinin məlumatlarından öz varlıq baxışını və düşüncə sistemini yaratmaqda ən çox və yerində istifadə edən mütəfəkkirlərdən biri – Azərbaycan ziyalıları şəhid vəli Eynəlqüzat əl-Miyanəçidir.

Miyanəçi islami vəhy və mədəni irs istiqamətində varlıq, yaradılış, nur, işraq və zühur haqqında fikirlərini sistemləşdirmişdir. Bu baxımdan, onun sistem və yanaşmalarını İslam düşüncə ənənəsindən kənar bir cərəyanla, yaxud qədim və ya yunan fəlsəfə məktəbləri ilə əlaqələndirmək çətinidir, hətta qeyri-mümkündür.

Onun özünəməxsus sistemi və baxışları xələflərinə ciddi təsir göstərmiş, Sührəvərdinin işraq, İbn əl-Ərəbinin isə vəhdət nəzəriyyələrinə nəzəri zəmin hazırlamışdır.

Miyanəçi Quranı və hikməti dərk etmiş, qüdrətli ruhani dünyagörüşlü bir övliyadır. O, əvvəllər İslam mütəfəkkirlərində tez-tez rast gəlinməyən yaradılış, varlıq, ağıl və bilik haqqında orijinal müddəalar irəli sürmək üçün rəşadət təhlil gücünə malik olan bir filosofdur.

Bu mənada, əl-Miyanəçinin varlıq sistemini əsaslandırıdığı və haqqında nəzəriyyə irəli sürdüyü “nur” və “zühur” kimi əsas məfhumların İslam vəhyi və mədəni irsi müstəvisində tədqiqat obyektinə çevrilməsi və dərk edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *fəlsəfə, əl-Miyanəçi, varlıq, yaradılış, nur, işraq, zühur.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

References of Ayn al-Qudat al-Mayanaji's (d. 525/1131) Theory of Noor and Ishraq

Mehmet Emin Koch

Azerbaijan National Academy of Sciences
PhD student at the Institute of Philosophy and Sociology
Baku, Azerbaijan
mekoc@aof.anadolu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1025-5643>

Date of submission: 19.01.2023

Date of acceptance: 27.04.2023

Abstract

One of the most distinctive features of the martyred saint (weli al-shahid) Ayn al-Qudat al-Mayanaji (d. 525/1131), the Azerbaijani scholar in irfan (gnostic discipline in Islam), the outstanding philosopher of the medieval Islamic world, is that he used Islamic revelation and cultural heritage as a reference while presenting his views and building his system.

It can be said that in the history of Islamic thought, the Azerbaijani philosopher, the martyred weli Ayn al- Qudat al-Mayanaji, is one of the thinkers who most appropriately and duly used the Qur'an and Islamic cultural heritage to form his own view of existence and system of thoughts.

Mayanaji systematised his views on existence, creation, noor (light), ishraq (brightness) and zuhur (appearance) on the axis of Islamic revelation and cultural heritage. In this respect, it is difficult or even impossible to associate his system and views with a movement outside the Islamic tradition of thought or with the schools of ancient or Greek philosophy.

His unique system and views had a significant influence on his successors, and provided the theoretical basis for Suhrawardi's theory of ishraq and Ibn al-Arabi's theory of wahdat.

Miyanaji was not only a saint with a powerful spiritual vision who comprehended the Qur'an and wisdom, but also a philosopher with the power of rational analysis to put forward original propositions on creation, existence, reason and knowledge, which were not common in previous Islamic thinkers.

In this sense, it is of great importance that the basic concepts such as "noor" and "zuhur" on which al-Mayanaji built his system of existence and theorized it, become objects of research in the context of Islamic revelation and cultural heritage.

Keywords: *Philosophy, al-Mayanaji, Existence, Creation, Noor (Light), Ishraq (Brightness), Zuhur (Appearance)*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Упоминание теории нур и ишрак Айналгузат аль-Миянаджи (ум. 525/1131)

Мехмет Эмин Коч

Национальная академия наук Азербайджана,
Институт философии и социологии
диссертант

Баку, Азербайджан

mekoc@aof.anadolu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1025-5643>

Дата подачи статьи в редакцию: 19.01.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 27.04.2023

Резюме

Возможно, одной из самых выдающихся черт ирфанского ученого Азербайджана, мудрого философа средневекового исламского мира, шехида вели Айналкузата аль-Миянаджи (ум. 525/1131) является то, что он руководствовался исламским откровением и данными культурного наследия.

Можно сказать, что в истории исламской мысли одним из мыслителей, использовавших информацию из Корана и исламского культурного наследия для создания собственного взгляда на существование и систему мысли, является один из мыслителей - азербайджанский интеллигент, шейхид вели Айналкузат аль-Миянаджи.

Миянаджи систематизировал свои взгляды о бытии, творении, свете, ишраке и зухуре в направлении исламского откровения и культурного наследия. В этом отношении трудно, даже невозможно соотнести его систему и идеи со школой вне исламской традиции мышления или со школами античности или греческой философии.

Его уникальная система и взгляды оказали серьезное влияние на его халафов, подготовили почву для теорий ишрак Сухраварди и единства Ибн аль-Араби.

Миянаджи был святым человеком с богатым духовным мировоззрением, познавшим Коран и мудрость. Он также являлся философом, обладавшим силой рационального анализа для выдвижения оригинальных мыслей о творении, бытии, разуме и знании, которые распространены среди исламских мыслителей до него.

С этой точки зрения важно изучить и понять место основных понятий, таких как нур и зухур, на которых была основана система

бытия и теория аль-Миянаджи, в исламском откровении и культурном наследии.

Ключевые слова: философия, аль-Миянаджи, бытие, творение, нур, ишрак, зухур.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Ontolojik ve epistemolojik olarak varlık konusu felsefenin, baştan beri en temel ve en önemli konularından biri olmuştur. Antikçağ öncesi mitolojilerin kozmogonik problemlerinden biri de varlık problemidir.

Her ne kadar “Metafizik /metaphysica” terimini Aristoteles kullanmamış; söz konusu terimi “ta meta ta physika biblia / fizik üzerine yazılan notlardan sonra gelen” şeklinde ilk kez M.Ö 1. yüzyılda yaşamış Rodoslu Andronikus zikretmiş ise de (Edwards, 1967, 289); töz ve varlık meselesi, Aristoteles’in Metafizik’inin ana konusu olmuştur.

Kerimov’un da belirttiği gibi, varlık problemi, Orta çağların Batı felsefesinde olduğu gibi, Müslüman doğuda da dikkatlerden uzak düşme-miştir (Kerimov, 2008, 113). İşlam düşünce tarihinde varlık ve mahiyete dair araştırmalar Aristoteles’e kadar geriye dayandırılır. Bunda Aristoteles’in Organon külliyatı içindeki “Yorum Üzerine” ve “Birinci Çözümlemeler” ile Metafizik’inin Arapça’ya tercüme edilmesinin yanısıra; elbette onun seçkin ekol talebesi Farabî’nin, hocasının izini takip etmesinin belirleyici rölü olduğu söylenebilir.

Nasr’ın betimlemesiyle “her şeyden önce bir Varlık filozofu olan” İbn Sina’nın (Nasr, 1993, 197), İşlam düşüncesinde Varlık konusunun merkeze oturmasında dirayetli ve önemli gayreti söz konusudur.

Bütün bunların ötesinde, Varlık meselesinde, İşlam düşüncesinin oluşumunda merkezi rölü ve olmazsa olmaz konumu bulunan Kur’an-ı Kerim ve İşlam vahyinin sunduğu veriler ve referansların belirleyiciliği dikkate alınmalıdır. Ancak varlık ve yaratılışa dair İşlam’ın ilk günlerine ait vahiy verileri ve rivayetler, İşlam filozoflarının çok da dikkatlerini celbettiiği söylenemez. Bunun biraz da, tercümeler sürecinin İşlam dünyasını ciddi şekilde kuşatması ve Müslüman düşünürlerin bu tercüme fur-

yasına yakalanmış olmalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

İslam düşünce tarihinde Kur'an ve vahyin verilerini, kendi varlık görüşü ve düşünce sistematüğünü oluşturmada en çok ve yerli yerinde kullanan düşünürlerin başında Miyâneî'nin geldiğini ifade etmek gerekmektedir. Miyâneî, varlık sistemi ve görüşlerini, Kur'an ayetleri ve İslam kaynaklı rivayetler üzerine oturtmaya çalışmıştır. Onun eserleri ele alındığında, her bir temel görüşünde İslam vahyinden birkaç delili dayanak ve ilham kaynağı olarak kullan-

dığı görülebilir. Nitekim 94 sayfalık Zübdetü'l-Hakâik'inde 105 adet ayet-i kerimeyi, yanısıra bir o kadar da Hz. Peygamber'den hadisler ve Selef-i Salihin'den rivayetleri görüşlerine dayanak olarak almıştır. 154 varak yazma halindeki Temhidât'ında ise 678 adet ayet-i kerimeyi, yanısıra bir o kadar da Hz. Peygamber'den hadisleri ve Selef-i Salihîn'den rivayetleri referans ve kaynak olarak kullanmıştır. Benzer yöntem, üç ciltlik Nâme-hâ'sında da hâkimdir (Bkz. Miyâneî 1362-1: 116-123, 133-153; 1362-2: 94-97, 99-104, 366-371; 1362-3: 366-369, 380-387).

Dolayısıyla el-Miyâneî'nin bu yönünü göz ardı ederek; onu Sudûrcu, Panteist veya Neo-Platonist şeklinde bir yerlerde konumlandırmak, kendisinden önceki Antik çağ veya Yunan düşünce ekollerinden beslendiği zannıyla onun görüşlerini mütalaa etmek de isabetli olmayacaktır.

Dahası Miyâneî, Zübde'sinde bütün bu kadîm ve neo-panteist yaklaşımları ve sudûrcu nazariyeyi reddetmekte, hatta "küfür" olarak nitelemektedir (Miyâneî, 2016-1, 120-122).

Miyâneî'nin, panteizme ve sudûr nazariyesine yönelik reddiyesi kadar, onun "Zuhûr", İşrak ve Nûr görüşleri de kendine özgü ve orjinaldir. Bu bağlamda onun söz konusu görüşlerinin "yoktan yaratma" olmayan bir yaklaşımla algılanmasının yanlışlığını görmek gerektiği açıktır.

Nitekim Miyâneî, Mutlak Nûr olan Allah'ın, hakikatte yok (ma'dûm) olan varlık ile, yoktan yaratıp ortaya çıkarması ilişkisini şöyle açıklamaktadır: *"Karanlık, nur ile aydınlanır. Nur bu mânâda kullanıldığında, hakikî nur olan Allah'a itlak olunabilir. Böyle olunca, diğer bütün nurlar mecâzî bir isimden ibâret kalır. Bütün mevcûdat, kendilerinde mâdum (yok) hâlde idiler. O'nun nûru, kudreti ve irâdesi ile varlığa geldiler. Göklerin ve yerin varlığı, onun kudret ve irâdesiyle olduğuna göre 'Allah göklerin ve yerin nûrudur' (Kur'an 24:35) ifadesi O'ndan başkası için geçerli olamaz. Zerre, hiç karanlıkta görülebilir mi? Hayır!.. Zerrelerin keşif ve zuhûru, güneşin doğuşunun varlığına bağlıdır. Eğer güneşin*

doğuşu olmazsa, zerrelerin varlığı görölemez ve mâ'dum kalırlar" (Miyâneecî, 2015, 177).

Miyâneecî'nin İşrâk ve Nûr görüşü, onun felsefe ve varlık sisteminin temel esaslarındandır. Bu sebeple onun felsefi sistemini idrak etmek ve bir bütün olarak anlamak için, İşrâk ve Nûr görüşlerine kaynaklık eden İslam vahyi referanslı bilgi ve verileri ele almak önem arz etmektedir.

1. EL-MİYÂNECÎ'NİN VARLIK SİSTEMİNDE NÛR, ZUHÛR VE YARATILIş KAVRAMLARI

Miyâneecî'nin eserleri incelendiğinde görölecektir ki, o, ontolojik sisteminde bizzat varlık ve yaratışa bakışını Kur'an ayetleri ve İslam kültür mirasının verileriyle şekillendirmektedir. Söz konusu veriler, dirayetli bir düşünürün sistem inşası için yeterince mevcut sayılabilir.

Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'in varlık ve yaratılış bağlamında akıl sahiplerinin önüne koyduğu şu ayetler son derece dikkat çekici ve vazgeçilmezdir: *"O, bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen oluverir"* (Kur'an 30:82), *"O, her an yeni bir ilâhî tasarruftadır"* (Kur'an 55:29), *"Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Allah, her şeyi kuşatıcıdır"* (Kur'an 4:126), *"O, ilmiyle her şeyi kuşatmıştır"* (Kur'an 20: 98), *"Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (vech) işte oradadır"* (Kur'an 2:115), *"Yeryüzünde bulunan her şey fanidir. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı (vech) bâki kalacaktır"* (Kur'an 55: 26-27) ve *"O'nun zatından (vech) başka her şey yok olacaktır"* (Kur'an 28:88).

Öte yandan son peygamber Hz. Muhammed'in (saa) peygamberliğini ilan etmesiyle birlikte yanına gelen insanların ve heyetlerin, kendisine sordukları sorular arasında varlık, âlemin ve insanın yaratılışının başlangıcı vs. konuların olduğunu da görmekteyiz. Bu suallere Hz. Peygamber tarafından cevaplar da verilmiştir.

Nitekim, ashaptan İmrân b. Husayn'ın (ra) naklettiğine göre; Hz. Peygamber, Yemen'den gelen Temîmoğulları heyetinin yanısıra diğer bazı heyetler de Mescid-i Nebvî'ye geldiklerinde, varlık ve yaratılışın başlangıcına dair sorularına şöyle cevap buyurmuştur: *"Allah vardı ve O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Allah'ın arşı su üzerinde idi. Allah gökleri ve yeri yarattı. Her şeyi zikre (Kitab'a/Levha-i Mahfûz'a) yazdı"* (Buhârî, 2016, Hn. 7418).

Diğer bir rivayete göre Hz. Peygamber, *"(Ezelde) Allah vardı ve O'ndan başka hiçbir şey yoktu. Ve Allah'ın arşı su üzerinde idi. Ve her*

şeyi (tüm kainatı) zikre (Kitab'a/Levha-i Mahfûz'a) yazdı. Ve Allah gökleri ve yeri yarattı" şeklinde cevap vermişti (Buhârî, 2016, Hn. 3191).

Kendisinin naklettiğine göre; Ebû Hüreyre de Hz. Peygamber'e (saa) "Ey Allah'ın Resûlü! Canlılar neden (hangi maddeden) yaratılmışlardır?" diye sormuş; Resûlullah da "Sudan" buyurmuştur (Tirmizî, 1999, Hn: 2526).

Hz. Âişe'nin naklettiğine göre; Allah Resûlü (sav), melekler, cinler ve âdem'in yaratılışına dair şöyle buyurmuştur: "Melekler nurdan, cinler alevli ateşten, Âdem ise size (Kur'an'da) tarif edildiği üzere (balçıktan) yaratılmıştır" (Müslim, 2016, Hn: 7495).

Yemenli sahâbî Ebû Musa el-Eş'arî'nin naklettiğine göre; Allah'ın Âdem'i hangi tür bir topraktan yarattığına dair Hz. Peygamber (saa) şöyle buyurmuştur: "Allah, Âdem'i yeryüzünün her tarafından aldığı bir miktar topraktan yarattı. Bu sebeple Âdemoğulları (renk ve tabiat yönünden) yeryüzü kadar (değişik şekillerde vücuda) geldiler. Onlardan kimi kızıl, kimi beyaz, kimi siyah, kimi de bunların karışımı (melez); kimi yumuşak, kimi sert, kimi kötü, kimi de iyi (huylu olarak dünyaya) geldi" (Ebû Dâvûd, 1999, Hn. 4693). Varlık, yaratılışın başlangıcı ve hangi "şey"den yaratıldığına dair Hz.

Peygamber'den gelen birçok rivayet bulmak mümkündür. Bu durum, Peygamber döneminde de insanların, varlık ve yaratılışa dair ciddi merak içerisinde olduklarını, Hz. Peygamber'e sorular yönelttiklerini ve kendisinin de cevaplarıyla onların bu meraklarını giderdiğini görmekteyiz.

Söz konusu rivayetlerde de görüldüğü üzere; İslam düşünürlerinin "ilk madde"ye ilişkin hava, su, toprak, ateş vs. unsurlara dair bilgileri Antik Yunan'dan tevarüs ettiklerini, İslam kültür verileri içinde bunların bulunmadığını söylemek insafli ve ilme uygun olmaz.

Miyâneî'nin varlık sisteminde Allah'ın varlığı yaratmasına dair Vech, Nûr, İhtira', İbda', İcâd ve zuhur kavramların görmek mümkündür. Bu kavramların hepsi, bir şekilde "yoktan yaratma" ile ilişkilidir.

Hatta Miyâneî, sudûr ve masdar kavramlarını da "yaratma" anlamında ifade etmektedir. Nitekim başka türlü anlaşımaların önüne geçmek üzere şöyle demektedir: "Bizim, 'O, varlığın masdarı ve varlığın kaynağıdır' şeklindeki sözümüz 'O, her şeyin yaratıcısıdır' sözümüz gibidir. Bunu başka şekilde tevil eden kimse hata eder; yoksa onu söyleyen değil" (Miyâneî 2016-2: 244).

"Bütün mevcûdat, kendilerinde mâdum (yok) hâlde idiler. O'nun nûru, kudreti ve irâdesi ile varlığa geldiler" (Miyâneî, 2015, 177) görüşünü pek çok yerde tekrarlayan Miyâneî'ye göre Allah'ın İrade, Kudret,

İlim ve Nûr (Vech) sıfatları varlığın “yoktan yaratılması” ve “yokluktan (karanlıktan) gün yüzüne çıkması” bağlamında zâtî sıfatlarıdır.

Miyâneci'deki nûr, feyezân ve işrâk kavramlarının “her ân yaratma” ile ilgisi vardır; hatta bizzat “her ân yaratma” ile ilgilidir, denebilir. Bu iki kavramı “O (Allah) her an bir yaratma (bir iş, bir oluş, bir tasarruf, bir tecel-

li) halindedir” (Kur'an 55:29) ayet-i kerimesinin bağlamı içinde düşünmek gerekmektedir. Zira Miyâneci'ye göre; *“tartışmasız hakikat şu ki, Allah dışında varlıkta başka bir şeyin varlığına sebep olmaya uygun düşen hiçbir mevcut yoktur. Sebepliliğin hakikati, ma'dûmda varlık sûretini icad (model-siz/örneksiz yoktan yaratma) etmeye dönüktür. Sebep var olmalı ki, sebepli da var olabilsin. Ma'dûmun zâtı, sebeplilik olarak varlığını sağlamaz. Sebebin varlığı devamlı olmalıdır ki, sebeplinin varlığının devamı sağlansın! Mümkün varlıklardan hiçbirinin hakiki bir zâtı ve varlığı yoktur. Hakiki varlık ve vâcib zât sadece Yüce Allah'a aittir... Hakiki sebep, ma'dûmlara feyezân edip onlara varlık suretlerini bahşedecek şekilde varlıkça üstün ve bizâtihi tam olan bir zâttır”* (Miyâneci, 2016-1, 120-122).

Miyâneci, aynı hususî nispeti, “yokluk”un nûr ile aydınlanıp yaratılarak “varlık” olmasında söz konusu olduğunu belirtmektedir: *“Varlık nuruyla ma'dûmun aydınlanması, ezeli kudret ile kendisi arasında hususi bir nispet gerektirir. Bu nispet devam ettiği müddetçe ma'dûmun kudret nurunun aydınlığını alması devam eder”* (Miyâneci, 1263-1, 150).

Miyâneci'nin “Allah, göklerin ve yerin nurudur” (Kur'an 24:35) ayet-i kerimesine yaptığı özel vurgu, bu bağlamda kullandığı zuhur ve masdar (sudûr) terimleri sebebiyle; onun, yoktan yaratma görüşü perdelenmiş sayılabilir. Belki bu perdelenme sebebiyle, Sühreverdi'nin işrakiliğinin de müjdecisi olarak kabul edilmiştir. Halbuki o, meramını yukarıdaki ayetin ışığında “akıl ötesi bir tavr” olarak açıklama çabasındadır. Bu bağlamda şunu göz önünde bulundurmanız gerekir ki; onun, kavramların gerçeği ifade etmedeki yetersizliğine ve terimlerin müteşabih anlamlar ve “iç içe çoklu manalar” içerdiğine dair yaptığı temel vurgu çoğu defa dikkatlerden kaçmıştır. Bu sebeple kendisinin, dikkatlerden kaçan bu temel vurguyu ısrarla ve önemle yapması manidardır:

“Bizim, “O, varlığın masdarı ve varlığın kaynağıdır” şeklindeki sözümüz ‘O, her şeyin yaratıcısıdır’ sözümüz gibidir. Bunu başka şekilde tevil eden kimse hata eder; yoksa onu söyleyen değil. Mücmel sözün açıklaması inatçı hasma değil onu mücmel söyleyene aittir. İnsan, kendi dilinin altında gizlidir; hasmının dili altında değil” (Miyâneci, 2016-2, 244).

Miyâne'î “Yokluktan daha zifiri bir karanlık yoktur” diyerek varlığın ve şeylerin Allah tarafından var edilmesini, yokluk karanlığından varlık aydınlığına çıkarmasını müteşabih bir anlatımla ortaya koyarken; “*O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir*” (Kur’an 57: 3) ve “*O, ilmiyle her şeyi kuşatmıştır*” (Kur’an 20:98) ayet-i kerimelerindeki önerme ve ilahi isim/sıfatlar üzerinden ve ayetlere uygun olarak “müteşabih / çok anlamlı” açıklamalar yapmıştır (Miyâne'î 1362-1: 222-223). Yoksa onun bakışı, Antik Yunan felsefesinin veya Neo-Platonizm’in “panteizm” veya “sudur” nazariyesi perspektifinden değildir. Miyâne'î’nin nûr, sudûr ve zuhûr kavramlarına yüklediği “yoktan yaratma” anlamı da, onu panteist düşünür kategorisine sokmaya imkan tanımamaktadır.

2. İSLAM VAHYİ VE KÜLTÜR MİRASINDA NÛR VE İŞRÂK ÖĞRETİLERİ

2.1. İlk yaratılan nûr olarak Nûr-i Muhammedî öğretisi

İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların, “Nûr” ve “Nur-i Muhammedî”, “Vech” gibi kavram ve metaforlara aşina olduklarını görmekteyiz. Zira Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin öğretilerinde bu kavramlar çeşitli versiyonlarıyla mevcuttur.

Allah, Kur’an’da hem kendisini, hem Kur’an’ı, hem de birçok ilk devir muhaddis ve müfessirlerin nakillerine göre Hz. Peygamber’i “Nûr” olarak nitelemektedir. Nereye dönersek dönelim, Allah’ın “Vech”inin orada olduğuna dair önerme, Kur’an’ın bilgisidir. İslam bilginlerinde görülen “nûr” (Kur’an 24:35), “vech” (Kur’an 2:115; 28:88), “güneş” (Kur’an 6:96; 10:5;

13:2), “gölge” (Kur’an 25:45; 16: 48, 81), “mağara” (Kur’an 18: 10-25) gibi kavram ve metaforlar, daha ziyade Kur’an’dan devralınmış metaforlardır.

Bazı oryantalistler ise bu türden temel bazı kavramları, Kur’an ve Sünnet’in bir kısım verilerini ve İslam düşünürlerinin görüşlerini Yeni Eflatunculuğa ve Gnostisizme bağlamak için özen ve özel çaba göstermişlerdir.

Zira İslamiyet’le mücadele etmek, İslam dininin Hristiyanlık ve Yahudilik’ten alındığını iddia etmek; böylece olabildiğince onu gözden düşürmek ve İslam Peygamberi’nin değerini azaltmaya çalışmak, Oryantalizmin önemli hedefleri arasındadır (Türkmen, 2018, 161). 19. yüzyıl oryantalistlerinde ise Theodor Nöldeke (1836-1930) ve Julius Wellhausen (1844-1918) gibi önemli isimler baş çekmiştir. Nitekim Yahudi asıllı Ma-

car şarkiyatçı Ignaz Goldziher (1850-1921) de bunlardan biridir (Goldziher, 1997, 405-417).

Nûr kavramı ve Nûr-i Muhammedî teorisi, İslam düşünürleri kadar oryantalistlerin de kendi hedef ve yöntemleri çerçevesinde üzerinde çalıştıkları alanlardan biri olmuştur.

İslam bilginleri ve filozofları, elbette kendilerinden önceki felsefe ve kültür mirasından da istifade ederek Kur'an ve Sünnet'in temel verilerini değerlendirip "Nûr" ve "Vech" eksenli varlık ve yaratılış teorileri gelişmişlerdir. Zira İslamiyetin gelişinden itibaren Müslümanlar bu kavramlarla tanışık, hatta ilk varlık ve yaratılışa dair Hz. Peygamber'e sorular yöneltecek kadar da ilgilidiler.

Tabiûn dönemi bilginlerinden bazılarına atfedilen yorumlarda da söz konusu düşüncenin izlerini görmek mümkündür (Tek, 2021, 856). Konuya ilişkin rivayetleri, ilk dönem Ehlibeyt kaynaklarında da görmekteyiz.

Varlık hiyerarşisinde Hz. Peygamber'in "ilk yaratılan nûr" olduğuna ilişkin Asr-ı Saadet'ten gelen bilgi ve öğretiler, bazı araştırmacılara göre ilk dönem sûfilerinden Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859) tarafından "*yaratılanların aslı Muhammed'in nurudur*" şeklinde (Uysal, 2001, 274; eş-Şeybî 1982: 394); bazı araştırmacılara göre ise onun talebesi müfessir sufi Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 238/896) tarafından ilk defa "nûr-i Muhammedî" olarak ifade edilmiştir (Tek, 2021, 856). Nitekim "Nûr aye-ti"nde (Kur'an, 24:35) geçen "meselû nûrihî / onun nurun misali" ifadesini "yani; Muhammed'in nurunun misali" şeklinde tefsir etmiştir (et-Tüsterî, 2004: 206).

Nûr-i Muhammedî görüşü, et-Tüsterî'nin öğrencilerinden İbn Salim ve şehit veli Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (ö. 309/922) tarafından Kitab-ı Tavâsîn'inde detaylandırılmıştır (Öztürk, 1996, 61, 293, 297, 327).

Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envâr'ında "nûr-i Muhammedî" esaslı ontolojik, teolojik, psikolojik tahlilleri ve çeşitleriyle birlikte ciddi biçimde yer bulmuştur (Gazzâlî, 1994, 14-16, 23, 26, 29, 54-57).

Nûr-i Muhammedî anlayışı, şehit veli el-Miyâneî tarafından Tem-hîdât'ı başta olmak üzere eserlerinde hem ontolojik bir gerçeklik, hem de Hakk'ın müşahedesini, marifeti ve tevhidinin kaynağı olarak epistemolojik bir gerçeklik haline dönüştürülmüştür (Miyâneî, 2015, 96, 176-208).

Miyâneî, hakiki varlık, nûr, vücûd ve zuhûra dair serdettiğı görüşlerinin, el-Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envâr ve İhya gibi eserlerinde de var olduğunu kendisi ifade etmektedir (Miyâneî, 2016-2, 242). Bu bağlamda Nûr teorisi ve varlık hiyerarşisi eksenli el-Miyâneî ile el-Gazzâlî'nin

eserlerini mukayeseli olarak ele almanın da faydalı olacağı, yeni, özgün açılımlar sağlayacağı kanaatindeyim.

Nûr-i Muhammedî öğretisi, İbnü'l-Arabî tarafından da "Hakikat-i Muhammediyye" şeklinde bir metafizik teorisi olarak sistemleştirilmiş; Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1351) ve Molla Fenarî (ö. 834/1431) gibi İbnü'l-Arabî şarihlerince de âlemlere rahmet vesilesi olarak yaygınlaştırılırken; Abdülkerim el- Cîlî (ö.832/1428) tarafından genişletilmiştir (Tek, 2021, 858).

2.2. Nûr ve İşrâk öğretilerinin İslam vahyi ve kültür mirasındaki referansları

Nûr ve Vech kavramları yanısıra Nûr-i Muhammedî teorisi bağlamında Miyâne'î başta olmak üzere İslam düşünürlerinin görüşlerine kaynaklık eden Kur'an ve Sünnet'in söz konusu teolojik, ontolojik ve epistemolojik öğretilerinden bazılarını hatırlamakta fayda vardır.

"Allah göklerin ve yerin Nur'udur. O'nun nuru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır; bu ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile, nerdeyse yağın kendisi aydınlatacak! Nur üstüne nurdur. Allah dilediğini nuruna kavuşturur. Allah insanlara misaller verir. O, herşeyi bilendir" (Kur'an 24: 35).

"Ey İnsanlar! Rabbiniz'den size açık bir delil geldi, size apaçık bir nur, Kuran indirdik" (Kur'an 4: 174).

"Ey kitap ehli! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor, birçoğunu da affediyor. İşte size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'an) gelmiştir. Allah, onunla rızası peşinde olanları selâmet yollarına iletir ve onları izniyle, karanlıklardan (zulûmât) aydınlığa (Nûr) çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir" (Kur'an 5: 15-16).

"O, güneşi bir ışık kaynağı (ziyâ), ayı da (geceleyin) bir aydınlık kaynağı (nûr) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller (yörüngeler) takdir edendir. Allah, bunları ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır" (Kur'an 10:5).

"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil (munîr) olarak gönderdik" (Kur'an 33:45).

“İşte sana da, emrimizle, bir ruh (kalpleri dirilten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir, bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi, kendisiyle doğru yola eriştireceğimiz bir nur yaptık. şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun; göklerdeki ve yerdeki her şeyin sahibi olan Allah’ın yoluna...” (Kur’an 42: 52-53).

“Allah’ın yedi göğü birbiri ile nasıl uyumlu/tabaka tabaka yarattığını görmüyor musunuz? Allah, onların içinde ayı bir ışık (nûr), güneşi de bir kandil (sîrac) yapmıştır” (Kur’an 71:15-16).

“Nereye yönelirseniz Allah’ın zâtı (Vechullah) oradadır. şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir” (Kur’an 2:115).

“O, her an yeni bir yaratma (bir oluş, bir iş bir ilâhî tasarruf)tadır” (Kur’an 55:29).

“Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. Allah, her şeyi kuşatıcıdır” (Kur’an 4:126).

“O, ilmiyle her şeyi kuşatmıştır” (Kur’an 20: 98).

“Yeryüzünde var olan her şey fanidir. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı (vech) bâki kalacaktır” (Kur’an 55: 26-27).

“O’nun zatından (vech) başka her şey yok olacaktır” (Kur’an 28:88). Kur’an’da açıklanan “Nûr”, “Vech” ve varlığın yaratılışına dair kavramları, Ehl-i Sünnet ve Ehl-i beyt / şia kaynaklarındaki Hz. Peygamber’den gelen bir kısmını yukarıdaki 1. bölümde aktardığımız rivayetlerde, yanısıra ilk varlık ve yaratılışa dair kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplarda da etraflıca görmek mümkündür.

Hz. Peygamber’den ilk yaratılış ve kendi “nûr”una dair rivayetler de nakledilmiştir. Bu rivayetler, İslam düşünürlerinin Nûr-i Muhammedî nazariyesi gibi bazı görüşlerinin, Goldziher gibi kimi oryantalistler tarafından Plotinos’a (MS: 205-270), Yeni Eflatunculuğ a veya panteizme eklenileme gayretlerini de boşa çıkartacak niteliktedir.

Hz. Peygamber’in haber verdiği, ilk varlık ve yaratılışa dair açıklamalar ve ilk yaratılan varlığın “kendi nûru” ve “kendi ruhu” olduğuna dair bilgi, sahabeden Hz. Ali b. Ebi Talib, İbn Abbas, Cabir b. Abdillâh, Ebu Rezîn, Ebu Hureyre, İrbad b. Sariye’nin yanısıra Cafer es-Sadık tarafından başta olmak üzere farklı rivayet yollarıyla gelmektedir. Bu rivayetlerde; ilk yaratılan şeyin “nûr-i Muhammedî”, “nurdan kalem” ve “akıl” olduğ u bilgileri mevcuttur; hadisçiler ve şarihleri bu bilgileri mecz etme yoluna gitmişlerdir.

Birçok İslam filozofunun ve elbette el-Miyâneci’nin, “Nûr” eksenli varlık görüşlerini, üzerine bina ederek sistemleştirdikleri söz konusu bazı rivayetleri ve hadis kritiğ i (cerh/ta’dil) açısından değerlerini zikretmekte fayda vardır.

Yaratılan “ilk varlık”ın, Hz. Peygamber’in “nûr”u olduğuna dair önerme, Cabir b. Abdillâh el-Ensârî (ö.78/697), Hz. Peygamber’e sorduğu soruya karşılık, Peygamber Efendimizin (saa) verdiği cevapta mevcuttur. Nitekim İmam Kastallânî (ö. 923/1517) ve Aclûnî (ö.1162/1749), Abdurrezzâk b. Hemmâm’ın (ö. 211/827) el-Musannef’ine nisbet ederek naklettiği rivayete göre Câbir b. Abdillâh (r.a) şöyle anlatmaktadır:

“Ben Allah’ın Râsulü’ne, ‘Ya Rasûlallah, anam babam sana fedâ olsun, Yüce Allah’ın ilk önce yarattığı şeyi bana söyler misin’ diye sordum.

O (saa) da bana: ‘Ey Câbir, Allah Teâla her şeyden önce kendi nûrundan senin peygamberinin nûrunu yarattı. Bu nûr, Allah’ın dilediği yerleri dolaşıp gezerdi. O zaman ne levh, ne kalem, ne cennet, ne cehennem, ne melek, ne yer, ne gök, ne güneş, ne ay, ne cin, ne de ins vardı.

Yüce Allah varlığı (mahlûku) yaratmayı isteyince, bu nûru dört parçaya ayırdı. İlk parçadan Kalem’i yarattı, ikinci parçadan Levh’i yarattı. Üçüncü parçadan Arş’i yarattı.

Sonra dördüncü parçayı taksim edip dört parçaya ayırdı. Birinciden gökleri yarattı. İkinciden yerleri yarattı. Üçüncüden cennet ve cehennemi yarattı.

Dördüncü parçayı tekrar taksim edip dörde ayırdı. Birincisinden müminlerin nurunu, ikincisinden Allah’ı bilmek (marifet) olan kalplerin nurunu, üçüncüsünden ise Tevhid kelimesi olan dillerinin nurunu yarattı’ buyurdu” (Kastallânî, 2004, 71-72; Aclûnî, 1351-1, Hn. 827).

Mevâhib şârihi Zerkânî (ö.1122/1710), Abdurrezzak’ın Musannef’inde söz konusu rivayete rastlayamadığını belirtmektedir (Zerkânî, 1996, 89). Ancak Abdurrezzak’ın Musannef’i üzerinde çalışan ve Musannef’in ilk cildinin kayıp bölümünü yayınlayan Dr. İsa b. Abdillâh b. Manî el-Humeyrî, söz konusu Cabir rivayetinin Musannef’in kayıp nüshasında mevcut olduğunu belirtmiş ve yayınlamıştır (el-Humeyrî, 2005, 63-67).

Bu hadisin Hâkim (ö.405/1014), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) tarafından rivayet edilmiş çeşitli varyasyonları mevcuttur. Hadis kritiği (cerh ve ta’dil) ve güvenilirliği bağlamında Hâkim ve Zehebî (748/1347) sahih olduğunu söylemişlerdir (Yıldırım 2009: 132-135). Aclûnî ise sukût etmiş; herhangi bir görüş belirtmek yerine, söz konusu hadisi teyid eder nitelikte çeşitli varyasyonlarını zikretmiş; yanısıra İbn Kattan’ın İhkam’ından Ehl-i beyt kanalıyla gelen “Ben,

Âdem'in yaratılmasından dört bin sene önce, Rabb'imın huzurunda bir nûr idim" rivayetini nakletmiştir (Aclûnî, 1351-1, 265-266).

İsmailî dâilerden İbnü'l-Velid'in (ö. 612/1215) naklinde ise, Cabir b. Abdillâh'tan Hz. Peygamber'in "*Yüce Allah, beni ve Ali'yi nurdan yaratmıştır...*" buyurduğu şeklinde rivayet edilmekte; yanısıra "*Allah'ın huzurunda, ben ve Ali 'bir nur' idik*" nakliyle teyid edilmektedir (İbnü'l-Velid, 1982, 54- 55). İlginçtir; Hz. Peygamber'den gelen "*Allah'ın huzurunda, ben ve Ali 'bir nûr' idik*" buyruğu, Ahmed b. Hanbel, Fedâil'inde Hz. Ali'nin faziletine dair diğer birçok rivayetlerle teyid ederek senediyle birlikte nakletmektedir (Ahmed, 1983, Hn: 1130).

Ehl-i beyt ekolü hadis bilginlerinden er-Reyşehrî de hadis ansiklopedisinde, Meclisî'nin Bihar'ına nispet ederek (el-Bihâr: 1/97/7) Hz. Peygamber'in "*Allah'ın yarattığı ilk şey benim nurumdur*" buyurduğunu nakletmektedir (er-Reyşehrî, 1422, Hn. 4868).

Reyşehrî'nin nakline göre; "*hikmet şehrinin kapısı Hz. Ali'ye 'Allah'ın yarattığı ilk şey nedir?' diye sorulduğunda; 'Allah nuru yarattı' cevabını vermiştir*" (Reyşehrî, 1422, Hn: 4862).

Yanısıra er-Reyşehrî'nin Mizân'ında, konuya dair Ehl-i Sünnet kaynaklarında rivayet edilen hadislerin tamamına yakınının mevcut olduğunu görmekteyiz (er-Reyşehrî, 1422, 1029-1034).

Öte yandan İbn Abbas'tan(ra) gelen bir rivayette Peygamber (saa) şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın yarattığı şeylerin ilki kalemdir. Elif ve Lâm harflerinden önce Allah onu hece harfinden yarattı. O da nurdan bir kalem olarak şekillendi. Kendisine 'Levh-i Mahfûz'da dolaş' denildi, o 'ne ile ya Rabb' diye sordu. Allah, 'kıyamete kadar olacak şeylerle,' dedi.*"

Allah varlığı yaratınca, Hafaza'yı (koruma/gözetleme melekleri) onlara gözetleyici yaptı. Hafaza melekleri kendilerine havale edilen mahlukun amellerini saklar; kıyamet kopup insanlar kalkınca, onların amelleri kendilerine arz olunur ve onlara, 'İşte bu yazımızdır (Kitabuna); hak ve gerçekte sizin üzerinizde konuşmaktadır. Gerçekten biz, yapmış olduğunuz amellerinizin suretini çıkararak tıpatıp kaydettik (nestensihu)'(Kur'an 45:29) denilir. İki kitap (tesbit edilen yazıyla Hafaza'nın yazdığı) karşılaştırılır ve birbirine tam denk olur."

İbn Abbas "*Sizler Arap değil misiniz; istinsah ancak daha önce yazılmış bir kitaptan olur*" demiştir (Hakim, 2002, Hn. 3693).

Hâkim (ö.405/1014), söz konusu rivayet için, bu isnadı sahih bir hadistir; fakat Buhari ve Müslim nakletmemişlerdir, demektedir (Hâkim, 2002, 492). Tirmizî de, "*Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir*" hadisini naklettikten sonra; "*Bu hadis hasen/sahihtir*" demektedir (Tirmizî, 1999, Hn. 3319).

İmrân b. Husayn'ın (ra) naklettiğine göre; Hz. Peygamber, Yemen'den gelen Temîmoğulları heyetinin yanısıra diğer bazı heyetler de Mescîd-i Nebvî'ye geldiklerinde, varlık ve yaratılışın başlangıcına dair sorularına şöyle cevap buyurmuştur: "Allah vardı ve O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Allah'ın arşı su üzerinde idi. Allah gökleri ve yeri yarattı. Her şeyi zikre (Kitab'a/Levha-i Mahfûz'a) yazdı" (Buhârî, 2016, Hn. 7418).

Diğer bir rivayete göre; Hz. Peygamber, "(Ezelde) Allah vardı ve O'ndan başka hiçbir şey yoktu. Ve Allah'ın arşı, su üzerinde idi. Ve her şeyi (tüm varlığı) Zikr'e (Kitab'a/Levha-i Mahfûz'a) yazdı. Ve Allah gökleri ve yeri yarattı" şeklinde cevap vermiştir (Buhârî, 2016, Hn. 3191).

Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin (ö.320/932) tahrir ettiği başka bir hadiste; Hz. Peygamber, Ebû Rezîn el-Ukaylî'nin (ra), "Yâ Rasûlallah, Allah varlığı yaratmadan önce neredeydi?" diye sormasına cevap olarak; "Amâ'daydı (mekânsızlık ve zamansızlıkta); altında hava yoktu, üstünde hava yoktu ve Arş'ını su üzerinde yarattı" buyurmuştur (Tirmizî 1999: Hn. 3109; Ahmed 1999-1: Hn.16188, 16200). Tirmizî, rivayeti, hasen hadis olarak değerlendirmiştir (Tirmizî, 1999, 495).

Rivayetlerin Ehl-i Sünnet ve Şia kaynaklarının güvenilir ravileriyle ulaşması, söz konusu hadisler için bir itimat gerekçesi olması gerekir iken; maalesef daha ziyade Selefî ekolün hadis kritiği (cerh ve ta'dil) usulünde ihdas ettiği "teşeyyu" kavramı ve ithamlarıyla, birçok güvenilir haberler zayıf veya mevzu (uydurma) hale düşmüştür (Topgöl, 2012, 51-53). Benzer dışlayıcı ve itham edici yaklaşım Ehl-i Sünnet kaynaklarındaki birçok raviye yönelik olarak Şia bilginlerinde de mevcuttur. İlk varlık, yaratılış ve nûr-i Muhammedî'ye ilişkin rivayetleri de bu kategoride "zayıflatılmış" olarak görmek mümkündür.

İbn Teymiye başta olmak üzere Selefî ekol (Zehebî, İbn Adiyy, İbn Kayyim) kaynaklarda çeşitli versiyonlarıyla mevcut olan "Allah'ın ilk yarattığı varlık akıldır" rivayetinin "mevzu/uydurma" olduğunu söylemişlerdir.

Hadislerde, "nûr-i Muhammedî"nin maddî/somut bir nur olarak tezahür ettiği rivayetlerini de görmekteyiz. Nitekim İrbâd b. Sâriye başta olmak üzere birkaç farklı sahabeden gelen rivayete göre; Hz. Peygamber'e kendine dair haberler vermesini talep etmeleri üzerine, kendisinin (saa) şöyle dediğini işitmişlerdir: "Ben atam İbrâhîm'in duasıyım. İlsâ'nın müjdesiyim. Ben Allah'ın kuluyum ve Peygamberlerin sonuncusuyum. Annem, beni dünyaya getirdiğinde ('rüyasında' rivayeti de mevcuttur) kendisinden Şam saraylarını aydınlatan bir 'nûr' çıktığını görmüştür" (Ahmed 1999-2: Hn: 17150, 17151, 17163; Hâkim 2002: Hn. 4174, 4175). Hadisi, Ahmed b. Hanbel, "sahih li gayrihi" olarak değerlendirir-

ken; İbn Hibban ve Hâkim, hadisin “sahih” olduğuna hükmetmişlerdir (Ahmed 1999-2: 380; Hâkim 2002: 656).

Ehl-i beyt ve Ehl-i sünnet ekollerince “ilmin imamı” diye anılan Cafer es- Sâdık (ö.148/765), Kalem Sûresi’nin 1. âyetinin tefsiri bağlamında “*Nûn, tüm nûrların kendisinden yaratıldığı ‘Ezeliyet Nûru’dur. Bu nûr, Muhammed’in (saa) nurudur. Bu sebeple kendisine ‘Şüphesiz sen yüce bir ahlak üzeresin’ (Kur’an 68:4) şeklinde hitap buyuruldu; yani ezelde sana has kılınan nur üzeresin*” demektedir (es-Sülemî, 2001, 343).

Mısır’ın meşhur sufilerinden Zü’n-Nûn/Sevbân el-Mısırî’nin (ö.245/859) “*Varlığın (halkın) aslı Muhammed’in (saa) nurudur*” dediği nakledilmektedir (Attar, 1984, 194). Nitekim eş-Şeybi, Zü’n-Nûn el-Mısırî’nin “*Varlığın aslı Nûr-i Muhammed’dir*” sözünü, tasavvuf ile teşey-yu arasında bir bağ olarak kaydetmektedir (eş-Şeybî, 1982, 394).

İlk devir müfessirlere göre de, Kur’an-ı Kerim’de “nûr” kelimesi ile bizzat Hz. Muhammed’e işaret edilmesi söz konusudur. “*Şüphesiz ki size Allah’tan bir nûr ve çok açık bir kitap da geldi*” (Kur’an 5:15) ayetindeki “nûr”dan maksat, Hz. Muhammed’dir ki, Allah onunla hakkı aydınlatmış, İslam’ı izhar etmiştir. İbn Abbas (ö.68/687), hem Maide suresi 15. ayetteki “nûr”u, hem de Nûr suresi

35. ayetteki “meselü nûrihî/onun nurunun örneği” ifadesindeki “nûr”u “Hz. Muhammed” olarak tefsir etmektedir (İbn Abbas, 1992, 119, 382).

Müfessir Taberî (ö.310/923) de Maide 15.’teki “nûr”u, “*Allah’ın gerçekte aydınlattığı nûr-i Muhammedî*” olarak tefsir etmektedir (et-Taberî, 2001, 264).

Aynı şekilde Ebu’l-Leys es-Semerkandî (ö.373/978) de Maide 15. ayetteki “*Kad câekûm minellâhi nûrun/size Allah’tan bir nûr geldi*” beyanındaki “ilahî nûr”dan maksadın “Hz. Muhammed” olduğunu söylemektedir (es- Semerkândî, 1993-1, 424). Nûr Suresi 35. ayette geçen “meselü nûrihî/O’nun nurunun misali” ifadesini, “Hz. Muhammed” olarak tefsir ederken; “*yûkadü min şeceretin mübâreketin zeytûnetin/mübarek bir zeytin ağacından tutuşturulur*” ifadesini de “dosdoğru Hanif bir Müslüman olan Hz. İbrahim (as)” şeklinde açıklamaktadır (es-Semerkândî, 1993-2, 441).

Nizâmî-i Gencevî’ye (ö.611/1214) göre de Hz. Muhammed, “büyük nûr”dur. Onun mübarek adlarından biri de “Nûr”dur. Onun gölgesi yoktur. İlk yaratılan nûr, ilk yaratılan varlıktır. Nizâmî’ye göre; onun nûru İslam’dır (Hacı, 2008, 247-248).

Yukarıda 1.bölümde de altını çizdiğimiz gibi Miyâneî, Nûr görüşü dahil, kendi öğretilerinin, yanlış anlamlara ve İslam dışı alana çekilmesinden mustariptir. Nitekim Miyâneî’ye göre “O, varlığın masdarı ve

varlığın kaynağıdır" şeklindeki önermesi, "O, her şeyin yaratıcısıdır" hükmü gibidir. (Miyâneî, 2016-2, 244). Yani, Miyâneî'nin, O'nun varlığın masdarıdır, şeklindeki görüşü, bazılarının dediği gibi, Neo-Platonist veya panteist sudur nazariyesi ile eklentilenmeye imkan vermez. Ona göre; bu önermeyi, başka şekilde tevil eden kimse hata etmiştir, hasımlık içindedir; yoksa onu söyleyen değil... Miyâneî'ye göre; kapalı (mücmel) bir sözün açıklaması, inatçı bir hasma değil; onu kapalı sözü söyleyene aittir. Dolayısıyla, insan, hasmının dilinin altında değil; kendi dilinin altında saklıdır (Miyâneî, 2016-2, 244).

Miyâneî, ilk varlık olarak Hz. Peygamber'in nurunun yaratılmasını, tasavvuftaki "Kenz-i Mahfî" rivayeti (Aydın, 2022, 258) ile bütünleştirerek, "Allah'ın bilinmesinin zuhuru" olarak ifade etmektedir. Ancak Miyâneî önemli sayılabilecek bir uyarı yapmaktadır. Miyâneî'ye göre; zâtın hakikatini ve hakiki mârifeti idrak etmek, ancak Allah'a mahsustur. O'nun hakkında dile getirilen her önerme ve ibare, sadece ona işaret etmek içindir (Miyâneî, 2016-2, 288). Dolayısıyla Zorunlu Varlık hakkındaki her türlü söz, önerme, sıfat ve kavramlar müteşabihdir, çok anlamlıdır, akıl ötesi tavrın işaretleridir; akıl ile idrak ve ifade edilebilecek gerçekler değildir.

Miyâneî, "akıl ötesi tavr"daki yaratılışı "Vechullah / Allah'ın Zatı, Allah'ın yüzü" kavramı ile ifadelendirmektedir. Ona göre "Vech", Zât ile varlık arasında ontolojik, sembolik ve epistemolojik bir bağı ifade etmektedir. Miyâneî'ye göre varlık ve âlem, bu "Vech"nin yansımasıdır, "ak-si"dir.

Nitekim ayet-i kerime, yeryüzünde varlıklardaki "Vech"nin varlığı ve yansımasını ifade etmektedir. Miyâneî'ye göre "*Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı (Vechullah) oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir*" (Kur'an 2:115) ayet-i kerimesinden başka hiçbir âyet olmasa bile, ezelf ilmin cüz'ıyyâtı ihata etmesini inkâr edenlerin cehâletini göstermeye sadece bu âyet yeterdir (Miyâneî, 2016-1, 86).

Miyâneî'nin varlık anlayışı ve hiyerarşisi, âdeta "Vechullah" (Kur'an 2:115) ve "Nûr" (Kur'an 24: 35) ayetlerinin ontolojik, kozmolojik ve epistemolojik olarak sistemleştirilmiş hali sayılabilir. Nitekim onun varlık anlayışında; "*Vâcib'in de her mevcuda bakan bir yüzü (vech) vardır. Her mevcud, vâcib için hâzırdır ve vâcib her mevcuttan başkadır. Bir şey, vâcib için hâzır değilse o şey yoktur. Zira o şeyin vâcibe bakan bir yüzü yoktur. Her daim var olanın (kayyûm) yüzü (vech) olmasaydı, var olanların varlığı asla söz konusu olmazdı*" (Miyâneî, 2016-1, 74).

Bazı felsefi ve tarihi kaynaklar, nûr-zulmet/karanlık öğretileriyle şekillenmiş Mani ve Mazdek'in öğretilerinin Orta Çağ'da Azerbaycan'daki felsefi düşüncenin doğası ve özellikleri üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu kaydetmektedir (Məhdiyev, 2010, 80) Ancak burada dikkatlerden kaçırılmaması gereken nokta; İslam filozofları ve Azerbaycan'ın ziyalıları şehit veli el-Miyâneci'nin "nûr-i Muhammedî" görüşlerine, Mani ve Mazdek görüşlerine hiçbir şekilde ihtiyaç duymayacak nitelikte kaynaklık edecek Kur'an'ın ve İslam'ın nur öğretilerinin var olduğu gerçeğidir.

Öte yandan, son dönem İslam bilginlerinin birçoğu, "Nûr-i Muhammedî" eksenli rivayetlerin İslam kaynaklarındaki temellerini dikkate alarak, teoriyi İslam düşüncesinin bir parçası olarak değil; İbn Teymiye ve Selefi ekolünde önemli sayılabilecek katkılarıyla, Goldziher gibi oryantalistlerin üzerinde çalışıp arzuladıkları üzere, Yunan ve Yeni Eflatuncu düşüncesinin eklentisi ve etkisi olduğu kanaatine sarılmayı tercih etmişlerdir. Ancak yukarıda Kur'an ve Sünnet kaynaklı olarak ortaya koyduğumuz veriler, Nûr-i Muhammedî anlayışının temel esas ve öğretilerinin İslam kültür mirasında var olduğunu göstermektedir.

Miyâneci'nin de "Nûr-i Muhammedî" meselesini ele alma ve var oluğun ontolojik ve epistemolojik dayanağı olarak kabul etmesi, İslam kültür mirasının bu veri ve öğretilerine hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Burada yabancı tesirler aramak doğru olmasa gerektir.

Sonuç

Varlık konusu, ontolojik ve epistemolojik olarak felsefenin baştan beri en temel ve en önemli konularından biri olmuştur. İslam düşünürleri ve filozofları da bu bağlamda ciddi sistem ve teoriler ortaya koymuşlardır.

Müslüman filozofların varlık meselesine yaklaşımlarında, tercümeler sürecinde ağırlığı çok hissedilmemiş olsa da, Kur'an-ı Kerim ve İslam vahyinin sunduğu verilerin ve referansların belirleyici rolü olmuştur.

Kendi varlık görüşünü ve düşünce sistemini inşa etme bağlamında İslam felsefesi ve düşünce tarihinde Kur'an ve vahyin verilerini en çok ve yerli yerinde kullanan düşünürlerin başında Miyâneci gelmektedir. O, varlık sistemi ve görüşlerini, âdeta Kur'an ayetleri ve İslam kaynaklı rivayetler üzerine oturtmuştur. Miyâneci'nin bir başka yönü, varlık, yaratış ve idrak eksenindeki görüşlerini, akıl ve akıl ötesi alanlarda farklılık gösteren "çok anlamlı" özel kavramlarla ifade etmesidir.

Miyâneci'nin bilimsel donanımını ve zengin İslam kültürü birikimini bütüncül olarak keşfedemeyenler, birkaç önerme veya ifadesinden yola

çıkarak; onu Sudûrcu, Panteist veya Neo-Platonist şeklinde bir yerlerde konumlandırmakta; Antik çağ veya Yunan düşünce ekollerinden beslendiği zannıyla felsefesini mütalaa etmektedirler. Bu yaklaşım isabetli değildir. Bu yaklaşımı bizzat kendisi reddetmektedir.

Nöldeke (1836-1930), Wellhausen (1844-1918) ve Goldziher (1850-1921) bazı oryantalistler de, Kur'an ve Sünnet'in bir kısım verilerini ve İslam düşünürlerinin görüşlerini Yeni Eflatunculuğa ve Gnostisizme bağlamak için özen ve özel çaba göstermişlerdir.

Miyâneî'nin, Kur'an ayetlerini ve İslam mirasını referans alarak yaptığı panteizme ve sudûr nazariyesine yönelik reddiyesi kadar; onun inşa ettiği varlık sistemi, "Zuhûr", İşrak ve Nûr görüşleri de kendine özgü ve orijinaldir. Bu bağlamda söz konusu görüşleri de vahyin verilerine, İslam kültür mirasına ve hadis rivayetlerine dayanmaktadır.

Kur'an ayetleri, hadis rivayetleri ve İslam kültür mirası varlık, yaratış, ilk madde ve idrak eksenli ontolojik, kozmolojik ve epistemolojik sistemler inşa edecek kadar zengin verileri sunmaktadır. Miyâneî, Kur'an'ın "Nûr ayeti"ni (Kur'an 24:35) ve bu bağlamda ilk dönem İslam kaynaklarında nakledilen rivayetleri esas alarak özgün varlık sitemini inşa etmiştir.

Miyâneî'de "nûr", "vech", "sudûr" ve "işrak" gibi kavramların hepsi, "yoktan halk etme" ile ilintili kavramlardır, yaratışı ifade etmektedir.

Miyâneî, "Nûr" ve "Nûr-i Muhammed" kavramını, ilk dönem tasavvuf erbabının anlayışının ötesine taşıyarak; onu yaratış ve zuhur eksenli ontolojik bir kavram olarak sistemleştirmiştir.

Miyâneî, kaynakları ve inşa ettiği varlık sistemi ile özgün ve orijinal bir ekoldür.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim Meali, Türkiye Diyanet Vakfı.

Aclûnî İsmâil b. Muhammed. (1351-1). *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-Elbâs Amme'stehara mine'l-Ehâdîs fî Elsineti'n-Nâs*, c. I, (Tahkik: Ahmed el- Halebî el-Attar), Beyrut: Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, (465 sayfa).

Aclûnî İsmâil b. Muhammed. (1351-2). *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-Elbâs Amme'stehara mine'l-Ehâdîs fî Elsineti'n-Nâs*, c. II, (Tahkik: Ahmed el- Halebî el-Attar), Beyrut: Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, (465 sayfa).

Ahmed İbn Hanbel Ebu Abdillāh eş-Şeybānî. (1983). *Fedâilü's-Sa-habe*, (Tahkik: Vasiyyullah b. Muhamed Abbas), Mekke-i Mükerrreme: Ümmü'l- Kura, 1. Baskı.

Ahmed İbn Hanbel Ebu Abdillāh eş-Şeybānî. (1999-1). *Müsnedü'l-İmam Ahmed İbn Hanbel*, c. 26, (Tahkik: Şu'ayb el-Arnâvûd ve diğeri), Beyrut: Müessetü'r-Risale, 404 sayfa, 1. Baskı.

Ahmed İbn Hanbel Ebu Abdillāh eş-Şeybānî. (1999-2). *Müsnedü'l-İmam Ahmed İbn Hanbel*, c. 28, (Tahkik: Şu'ayb el-Arnâvûd ve diğeri), Beyrut: Müessetü'r-Risale, 659 sayfa, 1. Baskı.

Ahmed İbn Hanbel Ebu Abdillāh eş-Şeybānî. (1999-3). *Müsnedü'l-İmam Ahmed İbn Hanbel*, c. 11, (Tahkik: Şu'ayb el-Arnâvûd ve diğeri), Beyrut: Müessetü'r-Risale, 711 sayfa, 1. Baskı.

Attâr Ferîdüddîn. (1984). *Tezkiretü'l-Evliya* (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 871 sayfa, 1. Baskı.

Aydın İbrahim Halil. (2022). *"Kenz-i Mahfi"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 25, ss. 258-259, Ankara: TDV Yayınları.

el-Buhârî Ebu Abdillāh Muhammed b. İsmail el. (2016). *Sahih*, (es-Seharenfûrî ve es-Sindî haşiyesiyle birlikte), I-IV cilt, ss. 3416, Karaçi: el-Büşra.

Ebu Dâvûd Süleyman b. Eş'ab es-Sicistanî. (1999). *Sünen-i Ebi Dâvûd*,

Riyad: Daru's-Selam, 1. Baskı.

Edwards Paul (1967), *The Encyclopedia of Philosophy*, V.5, London: The Macmillan Company & The Free Press, (pp. 557).

el-Gazzâlî Ebu Hâmid Muhammed. (1994). *Mişkâtü'l-Envâr – Nurlar Feneri* (Çeviren Süleyman Ateş), İstanbul: Bedir Yayınevi, (72 sayfa).

Goldziher Ignaz. (1997). *"Hadis'te Yeni Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar"*, (Çeviren: Ömer Özsoy), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XXXVI, (s. 405-421).

Hacı Siraceddin. (2008). *Hız. Nizamî Gencevî'nin Yaradıcılığında Peygamberlik Anlayışı ve Hız. Muhammed*, 460 sayfa, Bakü.

Hâkim Ebû Abdillāh Muhammed b. Abdillāh en-Nîsâbûrî. (2002). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, c. II, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 687 sayfa, 2. Baskı. el-Humeyrî İsa b. Abdillāh el. (2005). *el-Cüz'ü'l-Mevqûd Min Cüz'i'l-Evvel Mine'l-Musannef*, Lahor: Müessetü's-Şeref, 111 sayfa, 2. Baskı.

İbn Abbas Abdullah. (1992). *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbas*, (Hazırlayan: Tahir Muhammed b. Yakub Firüzâbâdî), Beyrut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, (664 sayfa).

İbnü'l-Velîd Ali b. Muhamed b. Cafer el-Kureyşî. (1982). *Tâcü'l-Akâid ve Ma'dinü'l-Fevâid*, Beyrut: Müesseset'ü İzziddin, 197 sayfa, 2.baskı.

Kastallânî Ahmed b. Muhammed. (2004). *el-Mevâhibu'l-Leduniyye bi'l- Minahi'l-Muhammediyye*, c. I, (Tahkik: Salih Ahmed eş-Şâmî), Beyrut: el- Mektebu'l-İslamî, 664 sayfa, 2. Baskı.

Kerimov V. M. (2008). *Orta Əsrlər Fəlsəfəsində Varlıq Problemi*, Bakı Dövlət Universiteti, No:2, (ss.111-121).

Mehdiyev Ramiz. (2010). *Fəlsəfə (Ders vesaiti)*, (Elmi redaktör: Bəhtiyar Əliyev), Bakı:Şərk-Qərb, (360 sayfa).

el-Miyâne'î Aynülkudât el-Hemedânî. (1362-1). *Nâme'hâ-yi Aynül-kudât-i Hemedânî*, c. I, (Hz.: Alinakî Münzevî- 'Afîf 'Useyran), Tahran: Manu'çehri- Zavar Kitabevi, 480 sayfa ve 18 sayfa giriş.

el-Miyâne'î Aynülkudât el-Hemedânî. (1362-2). *Nâme'hâ-yi Aynül-kudât-i Hemedânî*, c. II, (Hz.: Alinakî Münzevî- 'Afîf 'Useyran), Tahran: Manu'çehri- Zavar Kitabevi, (488 sayfa).

el-Miyâne'î Aynülkudât el-Hemedânî. (1362-2). *Nâme'hâ-yi Aynül-kudât-i Hemedânî*, c. III, (Hz.: Alinakî Münzevî- 'Afîf 'Useyran), Tahran: Manu'çehri-Zavar Kitabevi, (448 sayfa).

el- Miyâne'î Aynülkudât el-Hemedânî. (2015). *Temhîdât / Aşk ve Hakikat Üzerine Konuşmalar*, (Hazırlayan: Halil Baltacı), İstanbul: Dergâh Yayınları, (251 sayfa).

el-Miyâne'î Aynülkudât el-Hemedânî. (2016-1). *Zübdetü'l-Hakâik* (Şekva'l-Garîb ile birlikte çeviri: Ahmet Kamil Cihan-Mesut Sandıkçı), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 324 sayfa, 1. Baskı.

el-Miyâne'î Aynülkudât el-Hemedânî el. (2016-2). *Şekva'l-Garîb* (Zübdetü'l-Hakâik ile birlikte çeviri: Ahmet Kamil Cihan-Mesut Sandıkçı), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 324 sayfa, 1. Baskı.

Müslim b. Haccac Ebu'l-Hüseyn en-Nisabûrî. (2016). *Sahîh-i Müslim*, (Tahkik: Yasir Hasan-İzzüddin Dillî-'Imad et-Tayyar), Beyrut: Müessesetü'r- Risale, (1381 sayfa), 2. Baskı.

Nasr Seyyed Hossein. (1993). *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, pp. 353 (Foreword by H. A. R. Gibb, Preface to the Second Edition, Introduction, List of Transliteration and Texts), USA: State University of New York Press, Revised Edition.

Öztürk Yaşar Nuri. (1996). *Hak ve Aşk Şehidi Hallâc-ı Mansur ve Eseri*, İstanbul: Yeni Boyut, (437 sayfa), 2.baskı.

er-Reyşehri Muhammed. (1422). *Mîzânü'l-Hikmet*, c. III, Kum: Daru'l- Hadîs, (ss.958-1454), 1.baskı.

es-Semerkandî Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed İbrahim. (1993-1). *Tefsir- u Semerkandî*, c.I, (Tahkik: Ali Muhamed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcud-Zekeriyya Abdülmecid en-Nevtî), Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, (600 sayfa), 1. Baskı.

es-Semerkandî Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed İbrahim. (1993-2). *Tefsir- u Semerkandî*, c.II, (Tahkik: Ali Muhamed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcud-Zekeriyya Abdülmecid en-Nevtî), Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, (552 sayfa) 1. Baskı.

es-Sülemî Ebu Abdurrahmân b. Hüseyin b. Mûsâ el-Ezdî (2001), *Hakâiku't-tefsir*, c. II, (Tahkik: Seyyid Umrân), Beyrût: Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, (438 sayfa).

eş-Şeybî Mustafa Kamil. (1982). *es-Siletü Beyne't-Tasavvufi ve't-Teşeyyu'î*, c. I, Beyrut: Daru Endülüs, 663 sayfa, 3. Baskı.

et-Taberî Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir. (2001). *Camîu'l-Beyan An Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an* (Tefsîr-u Taberî), c.8, (Tahkik: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Kahire: Dar-u Hicr, (768 sayfa), 1.baskı.

Tek Abdurrezzak. (2021). "*Hakikat-i Muhammediyye Teorisi*", ss. 846- 861 (İslam Düşüncesinde Teoriler: Metafizik – Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar,

c. 2, (ss. 487-1135), (Hazırlayan: Ömer Türker), İstanbul: Ketebe Yayınları). Tirmizî Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. (1999). *Camîu't-Tirmizî*, Riyad: Beytû Efkârî'd-Düveliyeye, (817 sayfa).

Topgöl Enes Muhammed. (2012/1). "*Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu' (Şiîlik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış*", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 42, (ss. 47-76).

Türkmen Sabri. (2018). "*Oryantalizmin Doğu Algısı*", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches), cilt: IX, sayı: 2, (s. 151-170).

et-Tüsterî Ebu Muhammed Sehl b. Abdillâh er-Reffî. (2004). *Tefsîru'l- Kur'ani'l-Azîm*, (Tahkik: Taha Abdurrauf Sa'd-Sa'd Hasan Muhammed Al), Kahire: Daru'l-Haremi Li't-Türaş, 1. Baskı.

Uysal Muhittin. (2001). *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya: Yedive-ren Kitap, (472 sayfa).

ez-Zerkânî Muhammed b. Abdülbâki. (1996). *Şerhu'l-Mevâhibi'l- Le-dünniyye*, (Tashih: Muhammed Abdülaziz el-Halidî), c.I, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (510 sayfa), 1. Baskı.